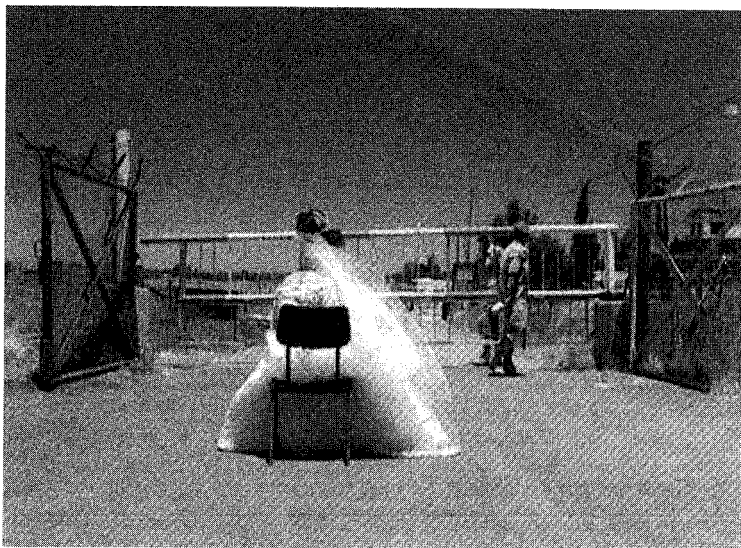

הגבול כסדנה יוצרת של תרבות ופוליטיקה

אדריאנה קמפ

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

וגבול נתן. בימאים: ערן ריקליס ונורית קידר, 1999

אדריכלי הסכם רוזיון (Rousillon) שנחתם ב-1659, לא שיערו מעודם כי הסכם זה, שבא לעולם כדי לחלק את עמק הסרדניה (Cerdanya) לשני תחומי סמכות אדמיניסטרטיביים בין ספרד לצרפת, יבשר את לידת הגבול המדיני העתיק ביותר בעולם המודרני. אמנם רק עם חתימת הסכמי ביון (Bayonne), כ-200 שנה לאחר מכן, נתנו אבני הגבול ממשות לקן הדמיוני שחצה את העמק באזור הצפוני של קטלוניה; ולאזור — שידע מורשת משותפת מפוארת ויחסי שארות ענפים — נדרשו כ-100 שנה נוספות עד שאבנים אלה נחרתו בתודעה כסמן של זהות לאומית מובחנת, צרפתית מזה וספרדית מזה. ובכל זאת חזקה על היסטוריונים שגבול צרפת-ספרד הוא מבין הגבולות המדיניים העתיקים והיציבים במערב אירופה, מעין פרדיגמה של "גבול", כפי שהוא מופיע בספרי לימוד במדע המדינה (Sahlins 1989).

סצינות הגבול המופיעות בסרטם של ערן ריקליס ונורית קידר, וגבול נתן, ניזונות ממצייאות פוליטית יציבה פחות. זוהי המציאות הפוליטית של "המזרח התיכון הישן", שבה הצמידות הגיאוגרפית שבאזורי גבול לא מצליחה לגבור על אוקיאנוס של עוינות ואי-סובלנות. תמונתה של הכלה הדרונית, שיום נישואיה לחתן שמעבר לגבול הוא גם יומה הראשון של הגלות שנכפתה עליה — מאשרת את נוכחותו של הגבול כיסוד בינארי וחד-סטרי של ההווה האנושית. ריקליס וקידר לא נדרשו למאמץ מיוחד כדי לביים תפאורה חברתית שכל כולה אומרת קרע ופגיעות. מצלמתם נעה באיטיות ובבטחה בין פניו המיוסרות של פגוע הלם קרב, היושב כשגבו מופנה אל גבול ישראל-לבנון — לא הרחק מ"זירת הקרב" — אל התור האין-סופי של פועלים פלסטינים, המצטופפים מדי יום ליד מכלאות מסוף ארז כדי להיכנס לעבוד בישראל. ברקע נשמעים קולות מלחמה: טרטור מסוקים, יריות פגזים, חריקות גיפים וקולות מונוטוניים של מכשירי קשר צבאיים. המונוכרומיות של גבולות המלחמה — שחור או לבן — היא כסות הכל: אין זה מפתיע שהדמות היחידה שחוצה גבולות שוב ושוב בסרט היא דמותו של "שועל גבול", איש עסקים דרום-לבנוני שחייו מתנהלים בנהריה ובדרום לבנון לסירוגין, כשהוא מספסר במלחמה. "איפה שיש מלחמה יש יותר עבודה", הוא אומר בקריצת עין. והוא מוסיף בכנות, "מתי שזה ריסקי, יש יותר רווח".

נדמה כי גבולות ישראל לא הותירו הרבה ברירות לבימאים באשר לשאלה, מהו גבול? הגבול הוא גדר, הוא שדה מוקשים, הוא קוביית בטון, הוא שלט "עצור", הוא מחסום. הוא ודאי אינו "קו תפר" כפי שמרבים לכנותו בשיח הציבורי. אבל בחירת הדימוי הבינארי של גבול היא גם אקט פוליטי. היא כרוכה באימוץ נקודת המבט של המדינה על הגבול ועל האנשים הנמצאים משני צדדיו.

הדימוי הבינארי של הגבול הוא גם חלק בלתי נפרד מאוסף המושגים של חוקרי מדינות. אלה רואים בגבולות ובשליטה עליהם מפגן של ריבונות מדינתית מודרנית. לא בכדי אזורי גבול, שלרוב הם בשוליים של ההווה הלאומית ושל סדר העדיפויות הסוציו-כלכלי, ניצבים במרכז המערכה הסימבולית שמדינות מנהלות כשהן נקראות להפגין את "מדינתיותן". בעידן הלאומיות, תיחום הגבולות מגויס גם כדי להעניק גושפנקה לתביעתן של מדינות לייצג אומות, לקביעה הבלעדית של זהותן הקולקטיבית. נקודות גבול מדינתיות בעידן הלאומיות מתיימרות להיות בראש ובראשונה נקודות ביקורת (checkpoints) של זהות. לכן, לדורות שלא נטלו חלק במלחמות העקובות מדם של מדינותיהם על

"שלמות טריטוריאלית", מזומנת לעתים מערכה אחרת, מושחזת לא פחות. זהו הקרב על הזיכרון הקולקטיבי של הגבול. במילים אחרות, הקרב על ההיסטוריה של ה"אנחנו" למול ה"הם", הקרוי בלשון הנקייה של ספרי ההיסטוריה "תולדות מלחמת העצמאות" או "פרקי התקומה" של עמים ואומות.

ההגדרה הנורמטיבית הזאת של הגבול, ואשליית הסדר הדיכוטומי שהיא יוצרת, יכולה לתעתע בנו. הבדיה ששמה גבול לעולם מסווג עולם של אי־סדר ובו זיקות חופפות, נאמנויות צולבות וזהויות חוצות קווים. כרוניקאים של אזורי גבול ושל אלה המסיירים בגבולות, היו מאז ומעולם ערים לבדיה שבכינריות של הגבול וביקשו לחשוף אותה. בסרטו כוכב בודד, פורס הבימאי ג'ון סיילס סיפור עתיר בניואנסים על אזור הדמדומים של הגבול בין מקסיקו לארצות הברית. בשונה מן החד־סטיות והמונוכרומיות של הגבול הישראלי, קווי המתאר בסרטו של סיילס מכילים בתוכם ניגוד דיאלקטי: גבולות קיימים כדי לחצות אותם. הגבול אצל סיילס הוא ספר (frontier), שבו מתרחש המפגש הסינרגטי בין זהויות של מהגרים וילידים; בין אנשי חוק ובין פורעיו; בין ההגדרות האדמיניסטרטיביות של הרשויות לבין הפשרות היומיומיות של אלה החיים על קו התפר. אזור הגבול בסרטו של סיילס הוא זירה של שליטה מדינתית — הדמות הראשית בסרט היא של השריף — אבל הוא ב־בזמן גם מושא לאתגור תמידי, הנעשה הן על ידי גונבי גבול — ה־wetbacks, במלחמתם הסיזיפית בגדרות המפרידים בינם ובין ה"עושר" והן על ידי יושבי אזור הגבול, צאצאי קורבנות מורשת הניצול והנישול של הספר האמריקאי, הנאבקים על הכללת גירסאות "לא־רשמיות" אל תוך הסיפור ההגמוני שמדינות מספרות על גבולן. במילים אחרות, הגבול אליבא דסיילס, הוא סדנה יוצרת של תרבות והתרחשות חברתית שסימן ההיכר שלה היא חתרנות בלתי פוסקת כלפי קווי המתאר הסטטיים המשורטטים מלמעלה.

אזורי הגבול, אפוא, מורכבים ורב־ממדיים יותר מכפי שהאידיאולוגיות של המדינה מכוונות אותנו לחשוב. לרוב הם דוחים הכללות חד־משמעיות המנותקות מן הקונקרטיות של הזמן והמקום. האם זה אומר שאפשר להספיד את הגבול, כפי שחוגגי היברידיות מבקשים מאתנו לעשות? האם העובדה שקווי מתאר פוליטיים הם שרירותיים וחדירים הופכת אותם גם לטריטוריאליים? התשובה על כך היא שלילית. האנתרופולוגיה התרבותית של אזורי הגבול קשורה עדיין הדוקות לגיאופוליטיקה שלהם, כאשר המתח בין השתיים — התרבות

והפוליטיקה — מעניק לגבול את אופיו הייחודי כמבנה של שליטה מועצם. הגבול הגיאופוליטי אינו מטאפורה זהותית בלבד. גורלם של קווי מתאר מדינתיים במקומות רבים בעולם, ושל הסכמים הבאים לגבות אותם, לא שפר עליהם כמו זה של הגבול הפרנקו-ספרדי. דווקא בעידן שהכל לומדים לאיית נכון מושגים לועזיים, כמו "טרנס-לאומיות" ו"גלובליזציה", ומונעים להאמין כי העולם עובר תהליך של "דחיסה" ו"הסרת גבולות" ("דה-טריטוריאליזציה") — אנו עדים להתחממות מחודשת של הגבול, ולהצבתו במרכזו של סדר היום הפוליטי. בניגוד לתחזיות האופטימיות של מחייבי הגלובליזציה, הגיאוגרפיה הפוליטית של "מקום" ו"גבולות" עדיין תקפה ובעלת חשיבות מרכזית. אדרבה, אחת מן הסתירות המניעות את תהליכי הגלובליזציה היא המתח שבין חדירותם חסרת התקדים של גבולות בפועל — על ידי זרימת הון, מידע, סחורה, כוח-עבודה ורעיונות, המתאפשרת בשם היוזמה החופשית ורוח הקפיטליזם הגלובלי — ובין קשיחותה של מדיניות ההגירה המנוהלת על ידי מדינות, בשם עקרון הריבונות וההגדרה עצמית.

כך, למשל, לא הרחק מן הגבול הרוגע שבפינאנאים, שהוזכר כאן בהתחלה, הפך חופה הים תיכוני של אירופה לאחד מן הגבולות המשוטרים ביותר בעולם ה"חופשי". "חופש תנועה" באיחוד האירופי נטול הגבולות, כפי שהוא מופיע בסעיף 8 של הסכמי מססריכט (Maastricht), הפך לפריווילגיה של מתי-מעט הזכאים לתואר "אירופי". בהקשר זה עולה השאלה, "מיהו אירופי?" כסלע מחלוקת עיקרי בסדר יומן הפוליטי של מדינות האיחוד. הכללת יוון באיחוד, הדרת תורכיה והשהיית ההכרעה בדבר הכללת מרוקו, מאשרות בינתיים, כי לאירופה קל יותר להחליט, "מיהו לא-אירופי?" (Wihtol De Wenden 2000). המראות הקשים של משמר החופים האיטלקי היורה בסירות עמוסות מהגרים אלבנים;¹ או חומת הברזל שרשויות ספרד מעמידות בפני מהגרים צפון-אפריקאים העושים את דרכם מטנג'יר אל טריפה דרך מיצרי גיברלטר (Driessen 1998), הן רק עוד דוגמאות לנחישותה של אירופה להתבצר מחדש. לעתים נדמה שמדובר באחד מסיבוכי הפרסה האירוניים של ההיסטוריה. כי הרי כשמתבוננים מחופה של אירופה, המבט אל טריפה היה באופן מסורתי כאל "שער" לאוריינט. כך היא אף נמכרה בגלויות: גן עדן של קניות לתיירים המאפשר, במהלך של חציית שוללית, להתנסות

¹ נכון ל-1991, באיטליה, שבעבר הלא-רחוק היתה "יצואנית" מסיבית של פועלים, נאמד שיעור המהגרים הלא-מתועדים ב-600,000, פי שלושה ממספרם בצרפת וכפליים משיעורם בגרמניה (Sassen 1999, 104).

באקזוטיקה ובפרימיטיביות של המגרב. ממבטה של אפריקה, היבשת שמעבר למצרים נושאת הבטחה לחיים טובים יותר. אבל למהגרים המנסים לגנוב את הגבול בחיפוש אחר חיים טובים יותר מזומן מפגש קשה עם ידן של רשויות ההגירה ועם שולי ההוויה הסוציו-כלכלית של אירופה. לגבולה החדש של אירופה גם מימד סמלי ממדרגה ראשונה: הוא אמור לשמש לא רק חומת הדף בפני מהגרים ומבקשי מקלט בלתי רצויים העטים על היבשת מן "הדרום"; בדומה לעבר, הגבול החדש מתייצב שוב כחומה סמלית במסע הצלב של "אירופיות", זו שממציאים בכריסל ובשטרסבורג, באויבה משכבר הימים: האיסלאם (Soysal 1997).²

גם גבולה המזרחי של אירופה החדשה הפך לאתר שיטור פוליטי ותרכותי. 1989 היא שנה קריטית להבנת ההתחממות המחודשת של הגבולות שנחשבו עד לפני עשור וחצי ל"מאובנים". באותה שנה — שכלכלנים סימנו בסיפוק כשנת הולדתו של העולם החדש, ה"גלובלי", הנטול לכאורה דרכונים, מכס ומחסומים — עברו גבולותיה המזרחיים של "אירופה" שינוי צורה מרתק. עד לקריסת ברית המועצות, שימשו גבולות אלה "מסך ברזל" הסגור באופן הרמטי מצדו המזרחי. ה"מערב" מצדו בירך על כל מי שגנב את הגבול האימתני, הקנה לו מעמד של גיבור והרעיף עליו זכויות אזרחיות השמורות לבניו המובחרים. אלא שקריסת החומה הביאה להיפוך היוצרות. פועלים רומנים המבקשים היום להגר ל"אירופה" העשירה נתקלים ב"מסך" חדש האוטם את כניסתם מן המערב.³ המטאפורות המתארות מסך זה שאובות מעולם דימויים סובטילי יותר מזה שבעבר. ככלות הכל אין זה "מסך הברזל" הדורסני שאפיין את החברות הטוטליטריות, אבל זהו "מסך זכוכית" מתוחכם ועתיר טכנולוגיות פיקוח, לא פחות דכאניות, הבולם את כניסתם של "אלמנטים לא רצויים". ההבדל העיקרי בין "מסך הברזל" הקומוניסטי ובין "מסך הזכוכית" המערבי הוא בכך שצידוקו אינו נעשה בשם המאבק הגורף והניגודי בין אידיאולוגיות על (קומוניזם מול קפיטליזם) כי אם בשם עיקרון "אוניברסלי": זכותן הבלתי מעורערת של כל המדינות באשר הן לריבונות.

² האומדנים מ-1990 לגבי שיעורם של מהגרים מצפון אפריקה בכלל אוכלוסיית המהגרים הבלתי מתועדים באירופה הים תיכונית הוא: 60 אחוז בצרפת, 30 אחוז באיטליה, 40 אחוז בספרד, 15 אחוז בפורטוגל, ופחות מ-5 אחוזים ביוון (Sassen 1999, 105).

³ בראשית שנות התשעים, רומנים היוו 64 אחוז ויותר מ-50 אחוז מן המגורשים בגבול פולין והונגריה, בהתאמה (Sassen 1999, 106).

בפוליטיקה החדשה של הגבולות, צירוף המושגים "ריבונות מדינתית" ו"חופש תנועה לבני אדם" הפך לאוקסימורון. טיעונים בדבר זכות המדינה לריבונות, וכחלק מזה זכותה הבלעדית לשלוט על הנעשה בגבולותיה, הפכו מאז מלחמת העולם הראשונה לאחד מן העקרונות הקדושים של הפוליטיקה הבין-מדינתית. עיקרון זה קודד במשפט הבינלאומי, עוגן באמנות ובהסכמים בין מדינות, ונשלף שוב ושוב כבעל עליונות מוסרית ונורמטיבית על פני עקרונות אחרים. בסעיף 13(2) של ההצהרה האוניברסלית של זכויות האדם נקבעה אמנם זכותם של יחידים לעזור את מולדתם, אבל לא נקבעה בשום מקום זכות מקבילה להתקבל למדינה אחרת. פירוש הדבר הוא, שזכות זאת שמורה כמעט ללא עוררין בידי מדינות טריטוריאליות, שבמהלך המאה ה-20 התמסדו כיסוד "טבעי" של הארגון הפוליטי של האנושות (Giddens 1985, 259). חציית גבולות על ידי בני אדם מאתגרת את התפיסה הזו של מדינות כ"מיכל" מתוחם של שליטה, ומביאה לקריסת ההפרדה בין פוליטיקה ביתית לבין פוליטיקה בין-מדינתית, העומדת בשורשי העולם הפרדיגמטי של מעצבי המדיניות (Basch et al. 1994).

המגמה הרווחת במדינות אירופה לבחון מחדש את משטרי האזרחות שלהן כדי להופכם ליותר מדירים מאשר בעבר, תוך כדי שהן מעורבות בהקמת יישות פוליטית על-לאומית; או לחלופין, סירובה של ארצות הברית לערוך רוויזיה של מדיניות ההגירה שלה לאור ההתפתחויות הטרונס-לאומיות והגלובליות שהיא עצמה מעודדת — הם ביטוי לכך שהפוליטיקה החדשה של הגבולות הפכה לפוליטיקה המכוונת נגד מהגרים. לא כל מהגר באשר הוא, אלא רק אלה המוגדרים כ"בלתי ניתנים להטמעה". אין זה מפתיע שב-50 השנה האחרונות המושג מהגר עבר טרנספורמציה סמיוטית מרתקת בשיח הציבורי: "מהגר" הוא עתה המילה הנרדפת רק למי שמוצאו הוא במדינות ה"העולם השלישי" (Doty 1999).

המבט החשדני כלפי ה"זר" אינו חדש, ולבטח אינו ייחודי לזמננו. החידוש היחיד טמון בכך, שפוליטיקת הגבולות הנוכחית אינה נזקקת לטיעונים קסנופוביים או גזעניים. אלה עלולים לפגוע בתדמית הליברלית והנאורה של המדינות שנוקטות אותה. פוליטיקת הגבולות החדשה — זו המתבטאת בחוקי הגירה נוקשים, משטרי אזרחות מגבילים, וראיית הגבול באמצעות הפריזמה המשטרית בלבד — מנורמלת על ידי הטענה הבלתי מעורערת בדבר זכותה של המדינה על ריבונותה והשמירה על צביונה. אטיאן בליבר (Balibar 1991) מכנה זאת "גזענות ללא גזע", הנשענת על

הנחת היסוד האקסיומטית, שלפיה הטבע האנושי חייב לבוא לידי ביטוי בקיום אומות מתוחמות המודעות להבדלים ביניהן. בשונה מצורות גזענות היסטוריות, התימה המרכזית בשיח החדש איננה "תורשה ביולוגית", או "עליונות הגזע". נהפוך הוא. "הגזענות ללא גזע" מדברת מגרונה של השונות התרבותית, מכירה בה ואף מקדשת אותה אבל, עם זאת, מבקשת לקיים אותה במסגרות פוליטיות נפרדות: "הם" שם, "אנחנו" כאן. מדוע, על כן, לראות בה "גזענות"? משום שהיא "מלבינה" את הרתיעה מפני ההיברידיות והריבוי בשם העיקרון, הליברלי במקורו, של "הגדרה עצמית", ומפני שהיא מחליפה את חוסר הסובלנות כלפי ה"אחרים" מבית בכוננות לנהל משא ומתן עם ה"אחר", כל עוד הוא בחוץ.

ביבליוגרפיה

- Balibar, Etienne, 1991. "Is There a Neo-Racism?" in *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, eds. Balibar E. and I. Wallerstein. London: Verso.
- Basch, Linda, Nina, Glick Schiller and Crisitina, Szanton Blanc, 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers.
- Doty, Roxanne L., 1999. "Racism, Desire and the Politics of Immigration," *Millennium: Journal of International Studies* 28(3): 585–606.
- Driessen, Henk, 1998. "The 'New Immigration' and the Transformation of the European-African Frontier," in *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, eds. T. Wilson and H. Donnan. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 96–116.
- Giddens, Anthony, 1985. *The Nation-State and Violence*. Berkeley and L.A.: The University of California Press.
- Sahlins, Peter, 1989. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: The University of California Press.
- Sassen, Saskia, 1999. *Guests and Aliens*. New York: New Press.
- Soysal, Yasemin N., 1997. "Changing Parameters of Citizenship and Claims-making: Organized Islam in European Public Spheres," *Theory and Society* 26(4): 509–527.
- Wihtol De Wenden, Catherine, 2000. "Post Amsterdam Migration Policy and European Citizenship," *Refugee Watch* 9(March): 17–20.